

ЗБОРНИК НАРОДНОГ МУЗЕЈА – БЕОГРАД
RECUEIL DU MUSÉE NATIONAL A BELGRADE

XXIV/1

АРХЕОЛОГИЈА
ARCHÉOLOGIE

СЕПАРАТ / SEPARATION

Сања М. ПИЛИПОВИЋ

СВИТАК КАО АТРИБУТ ПОКОЈНИКА:
НАДГРОБНЕ СТЕЛЕ СА ПОРТРЕТИМА ИЗ СИНГИДУНУМА

Sanja M. PILIPOVIĆ

SCROLL AS ATTRIBUTE OF THE DECEASED:
FUNERARY STELES WITH PORTRAITS FROM SINGIDUNUM

НАРОДНИ МУЗЕЈ
БЕОГРАД

MUSÉE NATIONAL
A BELGRADE

2019.

Сања М. ПИЛИПОВИЋ
Балканолошки институт САНУ

СВИТАК КАО АТРИБУТ ПОКОЈНИКА: НАДГРОБНЕ СТЕЛЕ СА ПОРТРЕТИМА ИЗ СИНГИДУНУМА*

Апстракт: У раду се проучавају значење и различити контексти које је свитак (*rotulus, volumen*), као атрибут покојника, могао да има на рељефима три стеле са портретима, нађене у Сингидунуму. На споменику који је супрузи подигао ветеран и сигнифер легије IV *Flavia*, представљен је супружнички пар у пози *dextrarum iunctio*, а сам *P. Aelius Dionysius* како држи свитак (Mirković 1976: 64–65, по. 35). На рељефу стеле са двојним епиграфским пољем приказане су две женске фигуре, *Domitia Ursa* и *Serenia Quarta*, чија се имена наводе у натпису (Mirković 1976: 77–78, по. 52). Једна од њих највероватније држи свитак, а друга предмет који на њега подсећа. Такође, и на данас фрагментарно очуваној стели, на рељефу са портретима супружника, мушка фигура у руци држи свитак (Mirković 1976: 82, по. 62). Настојали смо, колико је то могуће, да сагледамо улогу свитка као атрибута покојника, у интегрисаном систему иконографије и натписа, као и саму поруку коју је наручилац желео да истакне таквим портретом.

Кључне речи: свитак, надгробне стеле, портрети, Сингидунум

У античком свету, уобичајена форма рукописа била је свитак (*rotulus, volumen*).¹ Рукописи су били начињени од различитог материјала, папируса или пергаментна, у виду трака правилног облика, које су биле залепљене или сашивене тако да су формирале дугачку траку. Она је обмотавана око малог цилиндра од дрвета, кости или слоноваче. Свитак је имао и ручицу, која је могла да буде и сребрна или златна, у зависности од вредности самог рукописа,

* Чланак је део истраживања на пројекту бр. 177012 Балканолошког института САНУ (*Друштво, духовна и материјална култура и комуникације у праисторији и раној историји Балкана*).

1 О рукописима и свитку у Римском царству постоје бројна истраживања, од којих би се могла издвојити само нека, као што је изузетан рад Монтага (Montague 1890: 331–340), студија Робертса и Скита (Roberts and Skeat 1983), или Булов-Јакобсенов рад (Bülow-Jacobsen 2009: 3–29), у значајној студији коју је приредио Бенгал (Bagnall 2009).

као и траку од коже или папируса, на којој се налазио *titulus* или *index* самог дела. У периоду између II и IV века, све више у употребу улази кодекс (*codex*), који потом и замењује свитак. Осим књига, форму свитка су, између осталог, имали и различити административни и правни документи, или документи везани за војну и цивилну каријеру.

На подручју лимеса у провинцији Горњој Мезији, представе покојника са свитком у руци на надгробним споменицима нису биле честе и ради се о појединачним примерима. Управо зато треба нагласити постојање три надгробне стеле из Сингидунума, на којима је свитак био атрибут покојника, а које се данас чувају у Народном музеју у Београду.² Прва је стела подигнута супрузи једног ветерана, за коју из натписа сазнајемо да се звала *Larsinia Ingenua* (Валтровић 1890: 115; Вулић и Премерштајн 1900: 24, бр. 22; Premerstein and Vulić 1900: Beibl. 125, no. 22; Гарашанин 1954: 73; CIL III 12663; Mirković 1976: 64–65, no. 35; Pop-Lazić 2002: 22, G-120, 73, S-8, 76, T. 26/3), потом стела са двојним епиграфским пољем, посвећена двојма женама, чија се имена, *Domitia Ursa* и *Serenia Quarta*, помињу у натпису (AE 1934: 179; AE 1934: 59 s. no. 220; Вулић 1933: 4–5, бр. 2; Петровић 1933–1934: 319–320; Rau 1934: 321; Saria 1936: 248–249; Гарашанин 1954: 83, сл. 39; Mirković 1976: 77–78, no. 52), и стела која је данас, нажалост, сачувана као фрагмент, са веома оштећеним рељефом на коме могу да се препознају портрети супружничког пара (Premerstein and Vulić 1903: 26, no. 32; Mirković 1976: 82, no. 62). Управо због тога је циљ аутора рада да истражи, колико је то могуће, улогу свитка као атрибута покојника на наведеним стелама из Сингидунума. Осим тога, настојали смо и да протумачимо поруку коју је наручилац желео да истакне стављајући овај атрибут у руке портретисаних.

Истраживачи имају различито мишљење о значењу свитка као атрибута покојника на надгробним споменицима, како војним тако и цивилним (Schober 1923: 177; Dautova-Ruševljan 1983: 53; Freigang 1997: 114; Gregl and Migotti 2000: 144–145; Walde 1997: 244; Migotti 2009: 161; Waebens 2015: 66). Иако се ради о веома сложеном симболу у фунерарном контексту, он у својој суштини указује на културу и образовање (Mele 2002: 360; Mele 2004: 236). С обзиром на то да је свитак, *par excellence* симбол културе, био основни облик рукописа све до појаве кодекса, указивао је на припадност вишем друштвеном слоју. Означавао је човека културе (*musicos aner*, *vir letteratus*) и био је симбол латинске *humanitas* и грчке *paideia*, које нису зависиле од социјалног статуса покојника (Carrié 1989: 132). Сликком покојника са свитком, наручилац, најчешће рођак, желео је да га кроз идеју *paideia* прикаже као образованог припадника римског друштва (Huskinson 1999: 199). Чак су и војници приказивани са свитком на својим надгробним споменицима, исказујући тако везу са светом културе, без негирања милитарног контекста представе.

Осим што је био симбол културе, свитак је, као атрибут покојника, на надгробним споменицима имао и друге различите симболичке вредности. Могао

2 Надгробне стеле чувају се у Збирци античких и средњовековних епиграфских и анепиграфских споменика Народног музеја у Београду. Данас су изложене у Великом барутном магацину у Доњем граду Београдске тврђаве.

је да укаже и на социјални статус покојника или на неку правну норму. Као симбол грађанских права, указивао је на то да је покојник „Римљанин“ који их поседује (Carrié 1989: 132). Због тога се на споменицима грађана понекад приказује заједно са златним прстеном (*annulus aureus*), симболом достојанства и одређене функције у друштву.³ Свитак је означавао и неко административно задужење (Speidel 2012: 4, no. 18), различите професионалне активности, *honesta missio* или *immunitas* покојног војника (Schmidt 2003: 38–39). Указивао је и на сам чин венчања, као симбол за писани брачни уговор (*tabula nuptialis*), и тада је често приказиван у сцени *dextrarum iunctio inter coniuges*.⁴ Могао је да се разуме и као последња воља, то јест као тестамент у руци покојника (Bingen 2003: 67). Постоји мишљење и да је свитак, или књига, у руци покојника могао да симболише поседовање правног ауторитета, односно да буде израз најважнијих римских врлина: *virtus, sapientia, clementia, iustitia, pietas* (Walde 1997: 244; Gregl and Migotti 2000: 145). Због тога је чинио и део пропагандне иконографије са политичким циљевима у империјалној скулптури (Kleiner 1992: 297–298; Gregl and Migotti 2000: 145). С друге стране, свитак је могао симболично да представља и судбину покојника (Gregl and Migotti 2000: 145).

С обзиром на то да је свитак био, што се из наведеног може видети, веома сложен атрибут, на његово конкретније разумевање, као и приказаних портрета, указује како натпис тако и целокупна иконографија. Због тога је потребно сагледати сваки пример појединачно.

Прва од три стеле из Сингидунума, која представља предмет проучавања у овом раду (сл. 1), јесте стела коју је ветеран и *ex signifer P. Aelius Dionysius* легије IV *Flavia* подигао својој супрузи, чије име *Larsinia Ingenua* такође познајемо из натписа (CIL III, 12663; Mirković 1976: 64–65, no. 35; Pop-Lazić 2002: 22, G-120, 73, S-8, 76, T. 26/3). Стела је оквирно датована у другу половину II века. На централном рељефу се виде портрети супружничког пара у чину *dextrarum iunctio*, који је наглашен тиме што је жена леву руку пребацила преко рамена мушкарца. Степен очуваности рељефа не допушта прецизну атрибуцију одеће овог брачног пара. Карактеристична је скупљена и високо подигнута коса типа *Faustina Maior* на женској особи (Mirković 1976: 65). За ову фризуру, која је одисала извесном озбиљношћу, нису карактеристичне коврце, већ наглашени таласи. Посебно је истакнута дугачка плетеница обмотана у узану форму постављену високо на темену. Мирковић претпоставља да у овом случају фризура представља одјек моде из ранијег периода, с обзиром на

3 Право на ношење златног прстена (*ius anuli aurei*) током историје се мењало. У време Републике, *annulus aureus* је био ознака части и био је повезан са службом. Племство и његови мушки потомци, 31. године пре н. е. стичу право да га носе. Та привилегија се проширује и на првих осам центуриона, а касније и на друге групе становништва. У раном Царству, златни прстен постаје *insignia* патриција, те нижим слојевима није било допуштено да га носи. Тек 197. године, Септимије Север дозвољава ову привилегију свим војницима. О златном прстену као симболу друштвеног статуса видети у Поповић 1992: 7; Stout 1994: 77 sqq; Pilipović 2010: 32; о надгробним стелама на којима су војници приказани са свитком и златним прстеном видети у Waebens 2015: 66.

4 Представа *dextrarum iunctio* симболише срећну брачну заједницу, чин венчања као правни акт. Често се приказује заједно са фигуром у тоги или са писаним брачним уговором (*tabula nuptialis*) (Hersch 2006: 131, 211); брачни уговори, *tabulae nuptiales*, нису имали само правну вредност већ су на њима сачувани различити записи, од религиозних и финансијских до имена магистара или календара (Meyer 2004: 24–36).

то да је супруга Антонина Пија, *Annia Galeria Faustina Augusta* (105–140) живела у првој, а да се стела оквирно датује у другу половину II века.

Сл. 1 Стела Ларсиније Ингенуе из Сингидунума (документација Народног музеја у Београду)

Fig. 1 Stele of *Larsinia Ingenua* from Singidunum (Documentation of the National Museum in Belgrade)

Свитак је на овој стели приказан у руци мушкарца, за кога из натписа сазнајемо да је био ветеран. Припадници римске војске су на својим надгробним споменицима приказивани са различитим атрибутима. Могли су да носе оружје или симболе војничке дужности, на пример *vexillium*, симболичне предмете, као што је патера или свитак, као на стели из Сингидунума. Шобер је указао на то да су се артибути војника и ветерана разликовали на надгробним споменицима у Панонији (Schober 1923: 177). По њему, војници су приказивани са оружјем, а ветерани са свитком као симболом грађанског права или часног отпуста (*honesta missio*). Међутим, Грегл и Миготи с правом напомињу да је Шобер у својим истраживањима наводио и примере на којима су и обични војници држали свитке као симболе грађанског права или ознаке за напредак у каријери.⁵

Из натписа на овој стели из Сингидунума се сазнаје да је ветеран имао грчки когномен *Dionysius*, који открива да је вероватно пореклом био из источних провинција Царства (Ферјанчић 2002: 156). На основу распрострањености когномена *Ingenuus* у дунавским провинцијама, Ферјанчић упућује на претпоставку да је Ларсинија Ингенуа потицала из Норика (Ферјанчић 2002: 158). Као што је и било уобичајено за жене ветерана, имала је грађанско право.⁶

5 Грегл и Миготи (Gregl and Migotti 2000: 144) указују на примере (Schober 1923: No. 154, 158) на којима оваква стриктна подела не може да се одржи.

6 Натписи показују да су жене војника најчешће имале грађанско право, као у случају овог ветерана из Сингидунума. Уколико би војник ушао у брак са ослобођеницом или чак робинјом, значило би да у том месту није било слободних жена са грађанским правом (Akkad and Joksimović 2013: 264).

Свитак у руци овог ветерана је указивао не само на културу покојника већ и на поседовање грађанског права или на његов часни отпуст (*honesta missio*). Међутим, иконографија упућује и на друге симболичке аспекте овог атрибута. Супружници су овде приказани у чину *dextrarum iunctio inter coniuges*. Ветеран *P. Aelius Dionysius* и његова супруга *Larsinia Ingenua* држе једно друго за десну руку, док је она своју леву руку положила на његово раме. Супружници су портретисани у чину који симболише брачну заједницу, а самим тим би свитак у руци мушкарца могао да представља *tabulae nuptiales*. Почевши од последњих деценија Републике, тема руковања се често среће у римској иконографији.⁷ Уколико се представа *dextrarum iunctio* не односи на саму церемонију венчања,⁸ већ је предложена у фунерарном контексту, као на овом рељефу из Сингидунума, говори о љубави и верности супружника (Reekmans 1958: 35–36; Davies 1985: 632–635; Nováková and Pačáčová 2016: 207–221). Зато овде није само симбол брака већ, као представа последњег опроштаја, показује да ће се њихова веза наставити и након смрти. Сцена *dextrarum iunctio* стога изражава срећу брачног пара кроз идеје *harmonia* и *concordia* (Hersch 2006: 211; Reinsberg 2006: 81). Често је веза између супружника појачана гестом жене, као на стели из Сингидунума, која леву руку ставља на десно раме мушкарца. Сцена *dextrarum iunctio* може да истакне и припадност новој друштвеној класи, истичући да њихов положај у друштву дозвољава уговарање законског брака (Zanker 1975: 285; Volpi 1986–1987: 241sq). Могуће је и да је на овој стели, на којој је приказан ветеран грчког порекла, вероватно *libertinus*, управо то и била идеја, коју је портрет супружника требало да истакне. Сходно томе, овај портрет изражава не само последњи поздрав супружника и наду да ће се њихова љубав наставити и након смрти већ истиче и релативно значајан друштвени положај овог ветерана.

На другој стели из Сингидунума (сл. 2), са двојним паралелним епиграфским пољем, приказани су портрети две жене чија се имена *Domitia Ursa* и *Serenia Quarta* помињу у натпису (AE 1934: 179; AE 1934: 59 s. n. 220; Вулић 1933: 4–5, бр. 2; Петровић 1933–1934: 319–320; Mirković 1976: 77–78, no. 52). Стела је датована у другу половину II или у прву половину III века. Нажалост, данас се тешко може прецизно разазнати које предмете држе приказане жене. Фигура на десној страни највероватније у левој руци држи свитак, док фигура на левој страни, у левој руци држи предмет налик свитку. Његова форма, са оштрим ивицама, као и положај руке која га држи, указује на то да би могло да се ради о предмету од тврдог материјала.

Натпис на овом споменику открива и имена два мушкарца који подижу споменик и који су са две жене били у односу *hospitium* и *patronatus*. Из првог натписа сазнајемо да је споменик Домицији Урси подигао *Albanus Septiminus*, са којим је Домиција била у односу *hospitium*.⁹ Албанијус Септиминус је по-

7 О *dextrarum iunctio* видети у Reekmans 1958: 23–95; Reekmans 1960: 82–85; Treggiari 1991: 149–151, 164 sqq; Manacorda 1976: 119–129; Nováková and Pačáčová 2016: 207–221.

8 Постоје представе самог чина церемоније, које указују на правни аспект, али свакако нису тако честе (Davies 1985: 639; Hersch 2006: 211; Nováková and Pačáčová 2016: 219).

9 Термини као што је *hospital* веома се ретко срећу на војним надгробним споменицима (Phang 2001: 151).

знат са једног натписа из Сингидунума (Mirković 1976: 63–64, no. 34), који потврђује да је био *imaginifer* легије IV *Flavia* и да је био из Сирмијума. На другом епиграфском пољу, у натпису се помиње *Coss. Montanus*, и то као *tutor Titianus* Сереније Кварте. Из њега се сазнаје да је она вероватно била жртва напада на римску територију, у време Марка Аурелија, 170. године.¹⁰ Назив *tutor Titianus* говори о фигури чувара, који је био номинован према *lex Iulia et Titia*.¹¹

Сл. 2 Стела Домиције Урсе и Сереније Кварте из Сингидунума (документација Народног музеја у Београду)
Fig. 2 Stele of *Domitia Ursa* and *Serenia Quarta* from Singidunum (Documentation of the National Museum in Belgrade)

У литератури постоје две различите интерпретације термина *hospita*, који се среће на надгробним натписима, а који би требало сагледати и на примерима односа између Домиције Урсе и Албанијуса Септимуса. Термин *hospes* или *hospita* није уобичајен у латинској епиграфској документацији (Reali 2011: 615). Према првој теорији, однос женске особе и војника, што би се могло применити и на однос Домиције Урсе и Албанијуса Септимуса, није сасвим јасан, али би могао да се разуме у општеприхваћеном контексту да се радило о војничковој конкубини.¹² Током I и II века, војницима није било дозвољено да званично склапају брак, па су многи од њих били у *de facto* брачним и алтернативним заједницама.¹³ Жена се у оваквој врсти ванбрачног односа уобича-

10 Формула *ab hoste interfecta* се често среће у дунавским провинцијама, док *hostis* овде чини алузију на непријатеља Римског царства (Mirković 1976: 78).

11 Колико је до сада познато, ово је јединствен случај појављивања појма *Tutor Titianus* у латинској епиграфици. Мишљења су подељена о томе да ли се ради о једном или два закона, који су највероватније настали у III веку пре н.е. (Mélèze-Modrzejewski 1974: 273, fut. 8). О римској тутели (*tutela mulierum*) у описима класика видети у Apostolova-Maršavelska 2005: 1001–1017.

12 О појму *hospita* који се у односу на законски признату супругу не среће често, видети у Meyer 1895: 68sq, 72, 82, 98; Phang 2001: 151, 199; Roxan 1991: 462; Kurilić 2006: 133; из Салоне у Далмацији потичу три натписа (AE 2001, 1607; CIL III 2013; CIL III 14700), у којима се помиње *hospita* (Matijević 2009: 47).

13 Припадници војске нису имли право да оснивају породице током трајања службе. Та ситуација се мења на прелазу из II у III век, када Септимије Север дозвољава војницима да живе са женама; међутим,

јено звала *concubina*, али су у епиграфици потврђени и називи *amica*, *hospita* и, много ређе, *focaria*. Оваква врста односа се знатно ређе среће у римским провинцијама, где се углавном ради о брачним односима, него у Италији.

Према другој интерпретацији, однос женске особе и војника је условљен обичајем званим *hospitium*. Мирковић претпоставља да су, у складу с тим, и предмети у рукама ових жена заправо *tesserae hospitales* (Mirković 1976: 78). У том случају, појам се везује са институцијом хоспиција, то јест гостопримства, која је имала древну традицију и многе правне импликације.¹⁴ Што се тиче приватног хоспиција, односно гостољубивости према госту у приватној кући, постојали су бројни прописи који су обавезивали на гостопримство и поштовање госта, а потом и на сигурност просторије у којој је угошћен или његових ствари у њима. Чести су били односи између мушкараца не тако високог друштвеног положаја, који су тежили везама као што су *hospitium* или *amicitia*, и то са јасним политичким циљем, ради успона у друштвеној хијерархији.

Тешко се са сигурношћу може разумети однос између Домиције Урсије и Албанијуса Септимуса, познатих са овог надгробног споменика. Оно што је сигурно јесте да се у реалности, посебно у урбаним срединама, могу срести епиграфски примери снажних односа између људи изван сфере породичног нуклеуса или фамилијарне структуре.

Предмет у руци Домиције Урсе, иако налик на свитак, не може се прецизно атрибуисати. Према интерпретацији М. Мирковић, у руци обе жене се налазе *tesserae hospitales* (Mirković 1976: 78), док би однос Домиције Урсе и Албанијуса Септимуса требало посматрати кроз призму чина *hospitium*. Саме *tesserae hospitales* биле су документи препознати и примљени од рођака, пријатеља или заједнице, у знак захвалности за гостољубивост и гостопримство. Биле су начињене као плочице или предмети од различитог материјала, као што су бронза, слоновача или други. Делиле су се на два дела, од којих је свака особа која је примила обавезу чувала један. Често се радило о бризи за сахрану између војника и жена. Унутрашњи део предмета садржао је натпис са именима заинтересованих, а понекад и кратку реченицу са описом околности. Познате су различите *tesserae hospitales*, и то највише из доба Републике, најчешће направљене од бронзе, у форми неке животиње или *dextrarum iunctio*.¹⁵ Нажалост, ове аналогije не помажу много у атрибуцији предмета који у руци држи Домиција Урса на стели из Сингидунума. Колико се из наведеног види, тема је

различита су мишљена да ли је заиста аболирао сам закон (Garnsey 1970: 45–53; Campbel 1978: 153 sqq; Phang 2001: 18; Allison 2013: 24 sqq).

14 Били су познати *hospitium privatum*, изворно између *civis romanus* и странца, и *hospitium publicum*, између римског народа и појединца или стране заједнице. Међутим, у касном периоду Републике, па чак и у доба Царства, хоспициј се често дефинише као хибридни однос, у коме су јавни и приватни аспекти измешани. Изван теоријских спознаја није лако увек наћи праву разлику између појмова *hospitium* и *patronatus* или *amicitia* (Reali 2011: 615, са ранијом библиографијом).

15 На једном примеру *tessera hospitalis* из античког *Turullio* у Шпанији (Ferrer Maestro and Nuez 2012: 27–28, fig. 1), који се датује у III или II век пре н.е., на једној страни је приказан *dextrarum iunctio*. Овде би се могло истаћи да мотив изражава идеју *dexterarum concordiae insigniae*, као симбол гостопримства. Познати су бројни примери *tesserae hospitales* од бронзе, који на једној страни имају форму неке животиње, а на другој натпис. Такви су и примери из централне Италије, из доба Републике, у форми главе рибе из Фондија (Fazio 2009: 89–104, fig. 1), главе овна из Тразака (Luschi 2008: 137–186) или фигуре лава из Рима; последње две пронађене су у светилиштима (Luschi 2008: 141–142, fig. 3–4).

веома сложена и, с обзиром на то да није предмет истраживања у овом раду, могла би се само изразити нада да ће будућа проучавања донети његово прецизније тумачење.

С друге стране, за предмет који у руци држи Серенија Кварта би се могло рећи да је свитак. Представе свитка у рукама жена нису биле непознате у римској фунерарној уметности (Huskinson 1999: 190–213). Свитак је још од античке Грчке био уобичајени атрибут мушкараца, али се спорадично појављивао и као атрибут жена, и као такав је увек био визуелни симбол мудрости и писмености.¹⁶ На такав начин би се могао разумети и као атрибут Сереније Кварте.

И овде се уочава скупљена и високо подигнута коса типа *Faustina Maior* на фигури жене на левој страни (Mirковић 1976: 65). Ради се о истом типу фризуре који се појављује и на претходно разматраној стели из Сингидунума. Друга женска фигура на овој стели има главу покривену огртачем *palla*, чији крај придржава десном руком, која је савијена и припијена уз тело.¹⁷ Концепт римске пале био је сличан грчком химатиону; као вео је прекривао главу жене док је била у јавности и био је саставни део одеће угледних римских жена.

Нажалост, трећа стела (сл. 3) данас је сачувана само као фрагмент (Premerstein and Vulić 1903: 26, no. 32; Mirковић 1976: 82, no. 62). Поред формуле *DM*, сачуван је део рељефног поља, на коме се препознају портрети жене и мушкарца који држи свитак. Стела се оквирно датује у I или II век. Због фрагментарне очуваности се не може конкретније сагледати сам рељеф, као ни контекст свитка у руци мушкарца. Не може се прецизније разазнати ни да ли женска особа има косу подигнуту на сличан начин као на претходне две стеле.

Сл. 3 Фрагмент стеле из Сингидунума (документација Народног музеја у Београду)

Fig. 3 Fragment of the stele from Singidunum (Documentation of the National Museum in Belgrade)

16 Mylonopoulos 2010: 199. Налази *abecedaria* из Виминацијума, са урезаним словима алфавета на плочицама од опеке, који представљају пробе писања, значајан су доказ о развијеној писмености на овим просторима (Petrović 1975: 25; Спасић-Ђурић 2002: 142, сл. 121а).

17 О пореклу римског огртача званог *palla* видети у Beiber 1959: 374 sqq.

У литератури је већ истакнута сличност ове три надгробне стеле из Сингидунума. Мирковић истиче да су портрети обрађени на исти начин, што се посебно уочава у фризури женске особе са скупљеном и високо подигнутом косом типа *Faustina Maior* (Mirković 1976: 65, 82). Сличност ове три стеле могла би да поткрепи и чињеница да је, на свакој од њих, свитак приказан као атрибут покојника. Нажалост, лоша очуваност рељефа на стелама из Сингидунума не допушта прецизнију анализу костима портретисаних. Управо због тога, као и због сложености саме проблематике, потребно је истаћи да ова тема захтева посебну пажњу у наредним истраживањима.

Осим ових стела из Сингидунума, на простору горњомезијског лимеса свитак је представљен на још три стеле са портретима: из Виминацијума, Тимакум Минуса и Ђуприје (*Horreum Margi*). Међу њима, две стеле су биле подигнуте аугусталима. На стели из Виминацијума, аугустал *T. Baebius Eytiches* (Mirković 2003: br. 1; Спасић-Ђурић 2002: 118, сл. 99), а на стели из Тимакум Минуса, аугустал *P. Aelio Aprio* (Petrović 1995: 77–78, no. 24; ILJug 1316; CIL III 8263) приказани су са свитком (сл. 4, 5). На стели из Тимакум Минуса, свитак није у руци портретисаног, већ се, у отвореној форми, налази поред његове главе. На овим рељефима свитак је највероватније требало да нагласи грађанско право и значајан социјални статус приказаних аугустала (Pilipović, in press). Стела аугустала *T. Baebius Eytiches*-а је посебно важна зато што су у потпуности сачувани портрети покојника, њихова одећа и накит. Аугустал је приказан у тоги (*toga contabulata*), чији је крај на задњој страни пребачен преко његовог левог рамена и прекрива део торза. На тај начин је истакнуто да је покојник припадао државној администрацији, као и висок ранг у њој.¹⁸ На фрагменту стеле из Ђуприје приказана је фигура мушкарца како држи свитак (Таравићки-Илић and Петковић 2017: 166–168, fig. 5). Овај фрагмент је сачињавао део надгробног споменика, највероватније типа са медаљоном фланкираним фигурама лавова. На рељефу се виде две фигуре, док се присуство треће, због лоше очуваности, може само претпостављати. Мушкарац у средини, у десној руци држи предмет налик свитку. На десном рамену ове фигуре уочава се крстаста фибула. С обзиром на непропорционално велику димензију, ова фибула највероватније указује на висок ранг приказане особе. Свитак у руци могао је само да допуни ову идеју, потврђујући да се ради о писменој особи, и то о припаднику муниципалне администрације.

На три стеле из Виминацијума, свитак се налази у сценама везаним за покојничково занимање. Представљен је на рељефу на соклу (сл. 6) данас фрагментарно очуване стеле (Mirković 1968: 64, 142; Спасић-Ђурић 2002: 59, сл. 36). Ту је приказан банкар или, вероватније, трговац како броји новац, држећи у руци воштане табле. Испред њега се налази слуга, који му приноси извештај, држећи у рукама отворени свитак. Нажалост, натписно поље на стели није сачувано, па не знамо коме је била подигнута. На стели спекулатора, чије име *P. Blassius Nigellio* сазнајемо из натписа, на рељефу је приказано путовање спекулатора на колима (*rheda*) (сл. 7).¹⁹ Спекулатор у руци држи свитак, од чијег

18 О значењу портрета и *toga contabulata* видети у Fejfer 2009: 252, са прегледом раније литературе.

19 Mirković 1986: 128, no. 106; о рељефу видети у Поповић 2015: 131–143; Pilipović 2016: 7–24.

Сл. 4 Стела Тита Бебија Еутиха из Виминачијума (документација Народног музеја у Пожаревцу)
 Fig. 4 Stele of *Titus Bebius Eutychnus* from *Viminacium* (Documentation of the National Museum in Požarevac)

Сл. 5 Стела Публија Елија Априја из Тимакум Минуса (документација Народног музеја у Нишу)
 Fig. 5 Stele of *Publius Aelius Aprius* from *Timacum Minus* (Documentation of the National Museum in Niš)

Сл. 6 Пребројавање новца, рељеф на стели из Виминачијума (документација Народног музеја у Београду)
 Fig. 6 Money counting. Relief on stele from *Viminacium* (Documentation of the National Museum in Belgrade)

врха полази врпца на којој, испод свитка, виси округли печат (Поповић 2015: 135). Овде је свитак симбол царског декрета и административног задатка. На стели *C. Cornelius Rufus*-а уочава се курулска столица (*sella curulis*), фланкирана младим помоћницима (*camilli*) и сакралним ликторима (*lictiores*).²⁰ Један од ликтора у руци држи свитак, који овде има сакрални контекст (сл. 8). Свитак се јавља и на једној стели из Гамзиграда (Petrović 1995: 134–135, no. 112), на чијем рељефу је приказан коњаник, испред кога стоје дечак и две одрасле особе, од којих лева у руци највероватније држи свитак.²¹ Споменик је *Zelia Iustina* подигла Аурелијанусу, који је преминуо као *domesticus*, управитељ царске палате, и вероватно се ради о представи породице.

Сл. 7 Путовање спекулатора, рељеф на стели из Виминацијума (документација Народног музеја у Београду)

Fig. 7 Journey of Speculator. Relief on stele from Viminacium (Documentation of the National Museum in Belgrade)

Сл. 8 *Sella curulis* и ликтори, рељеф на стели из Виминацијума (документација Народног музеја у Пожаревцу)

Fig. 8 *Sella curulis* and lictors. Relief on stele from Viminacium (Documentation of the National Museum in Požarevac)

²⁰ Mirković 1986: 110–111, No. 73; о рељефу видети у Pilipović 2018: 181–200.

²¹ О рељефу видети у Mirković 1997: 431–433; Petković 2009: 261–262, fig. 27; Petković 2018: 95.

Колико се из спроведеног истраживања може видети, свитак као атрибут покојника није често приказиван на стелама са горњомезијског лимеса. Уравно због тога је значајна чињеница да је на три стеле из Сигундума представљен на тај начин. Осим исказивања припадности образованом и културном слоју и истицања друштвеног статуса, свитак је на овим стелама имао сложенији контекст. Могуће је да је на стели Ларсиније Ингенуе, у руци ветерана грчког порекла *P. Aelius Dionysius-a*, требало да појача идеју исказану гестом *dextrarum iunctio*, последњег поздрава супружника, али и релативно висок положај овог ветерана. На стели са двојним епиграфским пољем, свитак у руци жене свакако је имао намену да истакне друштвени статус покојнице и припадност свету културе. Нажалост, трећа стела је сачувана фрагментарно и не допушта прецизније закључке. Као што се из наведеног види, свитак је имао веома сложenu улогу у интегрисаном систему иконографије и натписа на самом надгробном споменику. Иако се тешко може прецизно дефинисати његова симболичка вредност, изузетно је значајан елемент за разумевање слике коју је покојник желео да нагласи портретом на свом надгробном споменику.

СКРАЋЕНИЦЕ / ABBREVIATIONS

AE – *Lanée épigraphique*, Paris.

CIL – *Corpus inscriptionum Latinarum*, Th. Mommsen, ed., Berolini 1873: apud G. Reimerum.

ILJug – *Inscriptiones Latinae quae in Jugoslavia ... repertae et editae sunt*, 3 vols., A. and J. Šašel, eds., Ljubljana: Narodni muzej Slovenije, 1963–1986.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES

Akkad, I. and Joksimovic, M. 2013

Women at the Verge – Roman and Byzantine Women on the Danubian Limes, in: *The Danubian Lands between the Black, Aegean and Adriatic Seas (7th Century BC – 10th Century AD)*, *Proceedings of the Fifth International Congress on Black Sea Antiquities (Belgrade 17–21 September 2013)*, G. R. Tsatskheladze, A. Avram and J. Hargrave, eds., Oxford: Archaeopress, 263–268.

Allison, P. 2013

People and Spaces in Roman Military Bases, Cambridge: Cambridge University Press.

Apostolova-Maršavelska, M. 2005

Rimska tutela mulierum u opisima klasika, *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu* 55/3–4: 1001–1017.

Bagnall, R. S. 2009

The Oxford Handbook of Papyrology, Oxford: University Press.

Bieber, M. 1959

Roman Men in Greek Himation (Roman Palliati). A Contribution to the History of Copying, *Proceedings of the American Philosophical Society* 103/3: 374–417.

Bingen, J. 2003

Miles armorum custos (CIL, III, Suppl. 141382, Alexandrie), in: *Hommages a Carl Deroux*. III, *Histoire et epigraphie, droit*, P. Defosse, ed., Coll. Latomus 270, Bruxelles: Latomus, 67–72.

Bülow-Jacobsen, A. 2009

Writing Material in the Ancient World, in: *The Oxford Handbook of Papyrology*, R. S. Bagnall, ed., Oxford: University Press, 3–29.

Валтровић, М. 1890

Римски натпис из Београда, *Сѣшаринар Срѣској археолошкој друштва* 7: 114–116.

Volpi, F. 1986–1987

Rilievi funerari urbani con busti-ritratto, *Annali della Facoltà delle lettere e filosofia. Università di Perugia* 24: 243–304.

Вулић, Н. 1933

Антички споменици наше земље, *Сјоменик Српске краљевске академије* 75: 3–89.

Гарашанин, Д. 1954

Археолошки споменици у Београду и околини, *Годишњак Музеја града Београда* 1: 45–98.

Garnsey, P. 1970

Septimius Severus and the Marriage of Soldiers, *California Studies in Classical Antiquity* 3: 45–53.

Gregl, Z. and Migotti, B. 2000

Nadgrobnna stela iz Siska, *Vijesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 3. s., 32–33: 119–164.ж

Davies, G. 1985

The Significance of the Handshake Motif in Classical Funerary Art, *American Journal of Archaeology* 89/4: 627–640.

Dautova-Ruševljan, V. 1983

Rimska kamena plastika u jugoslovenskom delu provincije Donje Panonije, Novi Sad: Vojvođanski muzej i Savez arheoloških društava Jugoslavije.

Di Fazio, M. 2009

Una bizzarra concatenazione di circostanze. Mommsen, Fondi e le vicende della *tessera hospitalis* CIL I2, 611, in: *Theodor Mommsen e il Lazio antico Giornata di Studi in memoria dell'illustre storico, epigrafista e giurista (Terracina, Sala Valadier, 3 aprile 2004)*, F. Mannino, M. Mannino and D. F. Maras, eds., Roma: L'Erma di Bretschneider, 89–104.

Zanker, P. 1975

Grabreliefs römischer Freigelassener, *Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts* 90: 267–315.

Kleiner, D. E. E. 1992

Roman Sculpture, New Haven–London: Yale University Press.

Kurilić, A. 2006.

Recent epigraphic finds from the Roman province of Dalmatia, in: *Dalmatia. Research in the Roman Province 1970–2001. Papers in honour of J. J. Wilkes*, D. Davison, V. Gaffney and E. Marin, eds., Oxford: Archaeopress, 133–147.

Luschi, L. 2008

L'ariete dei „Manlii“: Note su una „Tessera Hospitalis“ dal Fucino, *Studi Classici e Orientali* 54: 137–186.

Manacorda, D. 1976

Altorilievo sepolcrale con scena di „Dextrarum Iunctio“, *Studi Miscellanei* 22: 119–129.

Matijević, I. 2009

Cohors VIII Voluntariorum civium Romanorum i neki njezini pripadnici u službi namjesnika provincije Dalmacije, *Tusculum* 2: 45–58.

Mele, S. 2002

Forme di autorappresentazione nelle stele funerarie attiche di epoca imperiale, in: *Studi sull'immagine: atti del convegno (Padova, 30 maggio – 1 giugno 2001)*, I. Colpo, I. Favaretto and F. Ghedini, eds., Roma: Quasar, 355–364.

Mele, S. 2004

La rappresentazione del lavoro nelle stele funerarie attiche di epoca imperiale, *Aristeo* 1: 215–241.

Mélèze-Modrzejewski, J. 1971

A propos de la tutelle dative des femmes dans l'Egypte romaine, in: *Akten des XIII. Internationalen Papyrologenkongresses: Marburg/Lahn, 2–6*, MBPF 66, E. Kießling and H. A. Rupprecht, eds., München: Beck, 363–392.

Meyer, E. 2004

Legitimacy and Law in the Roman World: Tabulae in Roman Belief and Practice, Cambridge and New York: Cambridge University Press.

Meyer, P. 1895

Der römische Konkubinat nach den Rechtsquellen und den Inschriften, Leipzig: Druck und Verlag.

Migotti, B. 2009

Vojnička nadgrobna stela severskog razdoblja iz Lobora, *Archaeologia Adriatica* 3: 155–171.

Mirković, M. 1968

Rimski gradovi na Dunavu u Gornjoj Meziji, Beograd: Arheološko društvo Jugoslavije.

Mirković, M. 1976

Singidunum et son territoire, in: M. Mirković and S. Dušanić, *Singidunum et le nord-ouest de la province, Inscriptions de la Mésie Supérieure I*, Beograd: Centre d'études épigraphiques et numismatiques de la Faculté de philosophie de l'Université de Beograd, 21–91.

Mirković, M. 1986

Viminacium et Margum, Inscriptions de la Mésie Supérieure II, Beograd: Centre d'études épigraphiques et numismatiques de la Faculté de philosophie de l'Université de Beograd.

Mirković, M. 1997

Romuliana, the Roman Army and Soldiers, in: *Antidoron Dragoslavo Srejović completis annis LXV ab amicis, collegis, discipulis oblatum*, M. Lazić, ed., Beograd: Center for Archaeological Research, Faculty of Philosophy, 429–435.

Mirković, M. 2003

Neue Inschriften aus Viminacium, *Viminacium* 13–14: 97–107.

Montague, A. 1890

Writing Materials and Books among the Ancient Romans, *American Anthropologist* 3/4: 331–340.

Mylonopoulos, J. 2010

Odisseus with a trident? – The use of attributes in ancient Greek, in: *Divine Images and Human Imaginations in Ancient Greece and Rome*, J. Mylonopoulos, ed., Leiden–Boston: Brill, 171–203.

Nováková, L. and Pagáčová, M. 2016

Dexiosis: a meaningful gesture of the Classical antiquity, *Iliria. International review* 6/1: 207–221.

Petković, S. 2009

Late Roman Necropolis of Romuliana – Area South of the Fortres (research 2005 – 2006), *Сѡаринар* (н.с.) 57 (2007): 251–275.

Petković, S. 2018

Fibule and Roman army on the Danube in the Moesia Superior, in: *Vivere Militare Est From Populus to Emperors – Living on the Frontier*, M. Korać, ed., Belgrade: Institute of Archaeology, 65–130.

Петровић, Ј. 1933–1934.

Прилози римској топографији града Београда, *Сѡаринар* (т.с.) 8–9: 313–321.

Петровић, П. 1975.

Палеографија римских нађиписа у Горњој Мезији, Београд: Археолошки институт.

Petrović, P. 1995

Timacum Minus et la vallée du Timok, Inscriptions de la Mésie Supérieure III/2, Beograd: Centre d'études épigraphiques et numismatiques de la Faculté de philosophie de l'Université de Beograd.

Pilipović, S. 2010

Upper Moesian Bacchic Worshipers As Reflected in Jewellery and Cosmetic Object, *Balkanica* 40 (2009): 31–42.

Pilipović, S. 2016

Travelling Speculator (CIL III 1650). A Glimpse of the Everyday Life of the Principales through the Window of Roman Funerary Art, *Balkanica* 47/2016: 7–24.

Pilipović, S. 2018

Stele con sella curule e littori sacrali (CIL III, 9733): ordo decurionum a Viminacium, *Classica et Christiana* 13: 181–200.

Pilipović, S. (in press)

Gli *Augustales* in Viminacium (Mesia Superiore): le testimonianze epigrafiche ed iconografiche, *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 70/1.

Pop-Lazić, S. 2002

Nekropole rimskog Singidunuma, *Singidunum* 3: 7–100.

Поповић, И. 1992

Римски накити у Народном музеју I: Прегледање, Београд: Народни музеј у Београду.

Поповић, И. 2015.

Представе спекулатора и фрументарија на надгробним споменицима из Виминацијума и Сирмијума, *Зборник Народној музеја* (Београд) 22/1: 131–143.

Premierstein, A. V. and Vulić, N. 1900

Antike Denkmäler in Serbien, *Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Institutes* 6, Beiblatt: 105–178.

Premierstein, A. V. and Vulić, N. 1903

Antike Denkmäler in Serbien und Macedonien, *Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Institutes* 6, Beiblatt: 1–61.

Phang, S. E. 2001

The marriage of Roman soldiers (13 B.C. – A.D. 235): law and family in the Imperial Army, Leiden–Boston–Köln: Brill.

Rau, R. 1934

Tutor Titianus, *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Romanistische Abteilung* 54: 321.

Reali, M. 2011

Amicus e hospes in un'iscrizione milanese: note a CIL, V, 5693, in: *Corolla Epigraphica. Hommages au professeur Yves Burnand*, C. Deroux, ed., Coll. Latomus 331, Bruxelles: Latomus, 612–620.

Reekmans, L. 1958

La „dextrarum iunctio“ dans l'iconographie romaine et paléochrétienne, *Bulletin de l'Institut historique belge de Rome* 31: 23–95.

Reekmans, L. 1960

Dextrarum iunctio, in: *Enciclopedia dell'Arte Antica, Classica e Orientale* 3, R. Bianchi Bandinelli, ed., Roma: Treccani, 82–85.

Reinsberg, C. (ed.) 2006

Die Sarkophage mit Darstellungen aus dem Menschenleben: Vita Romana. Die antiken Sarkophagreliefs I, 3, Berlin: Gebrüder Mann Verlag.

Roberts, C. H. and Skeat, T. C. 1983

The Birth of the Codex. London: The British Academy.

Roxan, M. M. 1991

Women on the frontiers, in: *Roman Frontier Studies 1989. Proceedings of the XVth international Congress of Roman Frontier Studies*, V. A. Maxfield and M. J. Dobson, eds., Exeter: University of Exeter Press, 462–467.

Saria, B. 1936

Prilozi, *Jugoslovenski istorijski časopis* 2: 248–249.

Спасић-Ђурић, Д. 2002.

Виминацијум. Главни град римске провинције Горње Мезије, Пожаревац: Народни музеј Пожаревац.

Speidel, M. A. 2009

Dressed for the occasion. Clothes and context in the Roman army, in: *Heer und Herrschaft im Römischen Reich der Hohen Kaiserzeit*, M. A. Speidel, ed., Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 235–248.

Stout, A. M. 1994

Jewelry as a Symbol of Status in the Roman Empire, in: *The World of Roman Costume*, J. L. Sebesta and L. Bonfante, eds., Madison: University of Wisconsin Press, 77–100.

Schmidt, S. 2003

Grabreliefs im griechisch-römischen Museum von Alexandria 1, Abhandlungen des Deutschen Archäologischen Instituts Kairo, Ägyptologische Reihe 17, Berlin: Achet Verlag.

Schober, A. 1923

Die römischen Grabsteine von Noricum und Pannonien, *Jarbuch des Österreichischen Archäologischen Instituts* 10: 1–234

Tapavički-Ilić, M. and Petković, S. 2017

Figural Stone Decoration from Horreum Margi (Ćuprija), *Banatica* 27: 163–185.

- Treggiari, S. 1991**
Roman Marriage: Iusti Coniuges from the Time of Cicero to the Time of Ulpian, Oxford: Clarendon Press.
- Fejfer, J. 2009**
Roman portraits and context, Berlin–New York: Walter de Gruyter.
- Ферјанчић, С. 2002**
Насељавање легијских ветерана у балканским провинцијама: I–III век н. е., Београд: Балканолошки институт.
- Ferrer Maestro, J. J. and Nuez, J. B. 2012**
 La dextrarum iunctio y su representación en el registro arqueológico romano: la lucerna de Sant Gregori (Burriana, España), *Millars* 35: 25–48.
- Freigang, Y. 1997**
 Die Bedeutung der Kleidung und der Attribute auf Grabmälern im nordöstlichen Teil der Provinz Gallia Belgica, in: *Akten des IV Internationalen Kolloquiums über Probleme des provinzialrömischen Kunstschaffens, Celje, 8.–12. Mai 1995*, B. Đurić and I. Lazar, eds., Situla 36, Ljubljana, 107–117.
- Hersch, K. K. 2006**
The Roman Wedding: Ritual and Meaning in Antiquity, New York: Cambridge University Press.
- Huskinson, J. 1999**
 Women and Learning. Gender and identity in scenes of intellectual life on late Roman sarcophagi, in: *Constructing Identities in Late Antiquity*, R. Miles, ed., London–New York: Routledge, 190–213.
- Campbell, B. 1978**
 The Marriage of Soldiers under the Empire, *The Journal of Roman Studies* 68: 153–166.
- Carrié, J. M. 1989**
 Il soldato, in: *L'uomo romano*, A. Giardina, ed., Roma–Bari: Laterza, 99–142.
- Waebens, S. 2015**
 The representation of Roman soldiers on third-century AD funerary monuments from Nikopolis (Egypt), *Revue internationale d'histoire militaire ancienne* 1: 63–77.
- Walde, E. 1997**
 Noch einmal zur Buchrolle, in: *Akten des IV Internationalen Kolloquiums über Probleme des provinzialrömischen Kunstschaffens, Celje, 8.–12. Mai 1995*, B. Đurić and I. Lazar, eds., Situla 36, Ljubljana, 243–246.

SCROLL AS ATTRIBUTE OF THE DECEASED: FUNERARY STELES WITH PORTRAITS FROM SINGIDUNUM

SUMMARY

Scroll (*rotulus, volumen*) had not been often represented as an attribute of the deceased on the funerary steles at the limes of the Upper Moesia province. Therefore, it is significant that it was represented on three steles with portraits from Singidunum. On the monument erected to his wife *Larsinia Ingenua* by *P. Aelius Dionysius*, veteran and signifer of the IV *Flavia* legion, is depicted married couple in the *dextrarum iunctio* pose and the husband was represented holding the scroll (Mirković 1976: 64–65, No. 35). In the relief on the stele with double epigraphic panel are depicted two female figures, *Domitia Ursa* and *Serenia Quarta*, whose names are mentioned in the inscription (Mirković 1976: 77–78, No. 52). One of them most probably holds the scroll and the other some object resembling it. Also, in the relief with portraits of married couple carved on today fragmentary preserved stele, the male figure holds the scroll in his hand (Mirković 1976: 82).

Besides declaring belonging to the educated and cultural social class and emphasizing the social status, the scroll on these steles had more complex context. It is possible that on the stele of *Larsinia Ingenua* scroll in the hand of (her husband) veteran of Greek origin *P. Aelius Dionysius* should have emphasized the idea stated by the *dextrarum iunctio* gesture, i.e. final farewell of the couple, but it also declared the relatively significant position of this veteran. Scroll in the hand of one woman on stele with double epigraphic panel was intended to emphasize the social status of the portrayed woman and her belonging to the sphere of culture. Third stele was unfortunately preserved only in fragments and does not make possible more precise conclusions. Scroll, as we can see, had very complex role in the integrated system of iconography and inscriptions on the funerary monuments. Although it is often difficult to define precisely its symbolic meaning as an attribute a scroll is exceptionally important element in understanding the image, which the deceased wanted to emphasize by the portrait on his funerary monument.